

<https://doi.org/10.62837/2025.3.24>

**ZEMFİRA MƏMMƏDOVA ƏLƏKBƏR QIZI
ŞƏHLA MƏMMƏDOVA YUSİF QIZI**
Azərbaycan Tibb Universiteti
zemfiramamedova1948@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ SIRASI **Xülasə**

Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərk etmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, verb və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarda mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önünə və ya sonuna yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və ya xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və xətti xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cütlərkibli və təktertibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvlüyünün ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır. Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətən sabitdir. Təktertibli və cütlərkibli cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanması nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: söz sırası,İngilis dili,sadə cümlə,Azərbaycan dili,inkışaf,termin.

Sadə cümlələrdə söz sırası. Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness (G.Seymour. At close quarters. Diamond Books, 1987. Bu cümlə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu – üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır.

Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır. Lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan bu məntiqi xüsusiyyət “S V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə

müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feili sifətləri və feili sifət tərkiblərinin mübtədadan əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyin-təyinolunan münasibətlərinin şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-semantik mərkəzi mübtədaya düşür; ona görə də tamamlıq və zərflilər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyənləşdirir.

T.Abbasquliyev. Azərbaycan və ingilis dillərində diplomatiya sözləri. «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 1981. T.Abbasquliyev bu haqda yazır: "Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. Bu qanuna uyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn:

1) "This old man talks nonsense". (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.54);

2) "A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin". (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.236);

3) "After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency". (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987" (1.s.315)

O.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı. 1979. Oruc Musayev söz sırası haqqında yazır: "Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məsələn: Azərbaycan dilində Yazı-çı-lıq və yaz-dır-ıl(maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çı-lıq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşıyır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı mənanı-dır feillər üçün yaradır. -Lıq şəkilçisi mücərrədliyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir. Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır.

Deməli, nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür." (2.s.40)

Buna görə də B.A.Serebrennikov yazır ki, iltisqi dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır. Abstraktlıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr, istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar:

I mərhələ: Sıralanmanın 1-ci mərhələsində hadisə, əşya, hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir. Əgər «ev» haqqında danışılacaqsə-«ev,-divar,-qapı,-pəncərə» və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ seçmə və ya seleksiya adlanır.

II mərhələ: Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir, onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur, valentliyi təyin edilir.

Beləliklə, dildə «evin qapısı», «evin pəncərəsi», «evin divarı» və sair birləşmələri yaranır. Dildəki şəkilçilər müəyyən vəzifə daşıyır. Şəkilçilərin mənası

onların semantik valentlik münasibətinin meydana çıxmasına şərait yaradır. Cümlə səviyyəsində semantik valentlik zamana, məkana və aspektə görə müəyyənləşir. Bir qayda olaraq keçmiş, indiki və gələcəkdən, böyük məkan kiçikdən, təsdiq forma inkar formadan əvvəli gəlir.

III mərhələ: Əgər birinci və ikinci mərhələ bütün dillər üçün eynidirsə, 3-cü mərhələ dilin quruluşu ilə bağlıdır. Buna görə də eyni məqsəd üçün seçilmiş eyni valenti «stol», «ayaq» (Azərbaycan dilində), -«leg», -«table» (İngilis dilində) sözləri müxtəlif şəkildə sıralanır.

Məsələn: -Stolun ayağı (Azərbaycan dilində). - The leg of the table (İngilis dilində).

İ. Rəhimov. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, 1966. «Elm» n
İ. Rəhimov. “İngilis dilinin praktik qrammatikası” kitabında qeyd edir: “Dil vahidlərinin semantik əsaslar üzrə sıralanması leksik-qrammatik sahələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Sintaktik vahidlərin sıralanmasından danışarkən dil və nitqin münasibətini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki dil və nitq ayrı-ayrı sıra xüsusiyyətlərinə malikdir. Dil və nitq müxtəlif, bir-birindən fərqli sıralanmanın meydana çıxmasına şərait yaradır. Dil və nitqlə əlaqədar olaraq söz sırasında əmələ gələn fərqləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1). Nitq ictimai hadisə olmaqla bərabər fərdiliyə də meyl edir. Buna görə də, dilin daxili qanunları əsasında yaranan söz sırasını məqsəddən asılı olaraq dəyişdirmək mümkündür. Dilçilikdə tez-tez rast gəldiyimiz adi, normal, düzgün sıralanma istilahları-dilə: qeyri-adi normal olmayan, inversiya edilmiş sıra isə -nitqə məxsusdur. Məsələn: - Kərim kitabı qardaşına verdi - cümləsi eyni dildə danışan bir neçə şəxsin (ümuminin) dilin daxili qanunları əsasında qurduğu cümlədir. Lakin bu cümləni bu və ya digər səbəbdən asılı olaraq müəyyən fərdlər - kitabı Kərim qardaşına verdi: - Kərim qardaşına kitab verdi: - Qardaşına Kərim kitabı verdi - kimi qura bilirlər.

2). Nitq hərəkətidir, dinamikdir, amma dil isə statikdir, sabitliyə meyl edir. Dilin sabitliyi həmişə nitq tərəfindən pozula bilər. Beləliklə, nitq axınında sabit nə varsa dilə, dəyişkənliklər isə nitqə məxsus xüsusiyyətdir.

3) Nitq bütün ictimai və tarixi hadisələrə məruz qalır. O realizasiya şəraiti ilə bağlıdır. Dilin daxili qanunauyğunluqlarına isə bunlar təsir edə bilmir. Yəni nitqdə dəyişikliklər baş versə belə, onlar daxili qanunauyğunluqlara təsir etmir.” (3.s.56-67)

Dil vahidlərinin sıralanmasına xidmət edən göstəricilər ya isim, ya da feillə əlaqədardır. Əlbəttə, isim və ya feilin bütün kateqoriyaları deyil, ancaq ismin halları və feilin zamanları sıralanmaya xidmət edir.

L. Yelmslev yazır ki, sıra özü-özlüyündə hal kateqoriyasını ifadə edə bilər. Ondan bir az sonra bolqar dilçisi Teodorov Balamu halsız dil yoxdur fikrinə əsaslanaraq hətta, hal olmayan dildə belə halları axtarmışlar. Hər bir dildə sözlərin sadə cümlə əmələ gətirmə prosesində sıralanması müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir.

Belə ki, dilçi alim S.D.Kasnelson sadə cümlələrin qurulmasında halların sırasını mühüm amillərdən hesab edir, subyektlə obyektin bir-birindən yerinə görə seçildiyini göstərir.

Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M., “English Grammar”, Higher School Publishing House, 1964. 4.Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M., “English Grammar”, Higher School Publishing House”kitablarında yazırlar:” Əgər dildə feil ismi subyekt və obyektədən sonra gələrsə, belə bir sıralanma aparıcıdır və dildə hal sistemi vardır.İsmin hallarının cümlədə sözlərin sıralanması ilə əlaqədar olmasını Azərbaycan dilçilərinin əsərlərindən də görmək olar. Azərbaycan dilində sadə cümlədə sözlərin sırasından danışan S.Cəfərov tamamlığın yerindən bəhs edərkən biri-kimdən (nədən digəri isə-kimə (nəyə)) sualına cavab verən tamamlıqdan əvvəl kimdən, sonra isə kimə tamamlığının gəldiyini göstərir.”(4.s.114)

Yaxud, biri kimlə, digəri isə kimə sualına cavab verən tamamlıqlardan əvvəl kimlə sonra isə kimə sualına cavab verən tamamlıq gəlir. Digər bir dilçi R.Xəlilov zərflərin yerindən danışarkən yazır: Əşyanın çıxış və ya başlanğıc nöqtəsini bildirən və çıxışlıq halda duran yer zərfləri əvvəl, hərəkətin istiqamət və yaxud qurtaracaq nöqtəsini bildirən və yönük halda duran yer zərfləri isə sonra gəlir.

ƏDƏBİYYAT:

1. T.Abbasquliyev. Azərbaycan və ingilis dillərində diplomatiya sözləri. «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 1981.səh:315.
2. O.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı. 1979. səh.40
3. İ.Rəhimov. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, 1966. «Elm» n.səh:56-67.
- 4.Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M., “English Grammar”, Higher School Publishing House, 1964.p.114.

**Земфира Маммадова,
Шахла Маммадова**

ПОРЯДОК СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Порядок слов — членов предложения — в предложении зависит от понимания жизни и образа мышления носителей языка. Потому что без этого фактора невозможно упорядочение подлежащего, глагола или дополнения в речевом процессе. Соответственно, размещение сказуемого или предиката в начале или конце предложения связано с национально-этнической оценкой значения действия или подлежащего. Порядок слов в предложении основан на тематических или новостных центрах и носит линейный характер. Классификация простых предложений в азербайджанском языке осуществляется по наличию главных и второстепенных членов; На основе

этого критерия определяются сложноподчиненные и сложносочиненные предложения.

Остальные члены предложения группируются вокруг этих двух членов предложения, определяя их с точки зрения образа действия, времени и т. д. Он проясняет отношения между. Таким образом, перемещение двух центров в разные позиции в предложении не влияет на функциональное расположение слов в предложении. Однако их базовая структура имеет соответствующее местоположение, которое фиксировано относительно функционального местоположения (В односоставных и сложносочиненных предложениях существует соответствующий порядок слов. Поэтому мы рассмотрели порядок слов в указанных типах предложений.

Ключевые слова: порядок слов, английский язык, простое предложение, азербайджанский язык, развитие, терми

Zemfira Mammadova, Shakhla Mammadova

WORD ORDER IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The order of words — members of a sentence — in a sentence depends on the understanding of life and the way of thinking of native speakers. Because without this factor, it is impossible to order the subject, verb or object in the speech process.

Accordingly, the placement of the predicate or predicate at the beginning or end of a sentence is associated with the national-ethnic assessment of the meaning of the action or subject. The order of words in a sentence is based on thematic or news centers and is linear. Classification of simple sentences in the Azerbaijani language is carried out by the presence of main and secondary members; Based on this criterion, complex and compound sentences are determined. The remaining members of the sentence are grouped around these two members of the sentence, defining them in terms of the mode of action, time, etc. It clarifies the relationship between. Thus, moving two centers to different positions in the sentence does not affect the functional arrangement of words in the sentence.

However, their basic structure has a corresponding location, which is fixed relative to the functional location (1). In single-member and compound sentences, there is a corresponding word order. Therefore, let us consider the word order in the specified types of sentences.

Keywords: order of words, English language, simple sentence, Azerbaijani language, development, term.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov.